

SUNNAH ALLAH BERKENAAN BANGUN DAN JATUH TAMADUN MENURUT AL-QURAN DAN TEORI-TEORI TAMADUN: SUATU PENELITIAN PERBANDINGAN (Rise and Fall of Civilization in Reference to al-Quran and Civilizational Theories: A Comparative Review)

Mansor Sulaiman and Hasan Ahmad

Center for Human Sciences, Universiti Malaysia Pahang, 26600 Pahang, Malaysia

ABSTRACT – Sunnatullah (The Command of Allah) in the rise and fall of human civilization has actually been destined by God and the matter was heavily mentioned in the al-Quran. This paper aims at clarifying the truth of the Sunnatullah as revealed in the al-Quran by comparing with studies carried out by renowned historical and civilizational scholars. To examine, these civilization advancement theories that have been empirically studied by the scholars such as Ibn Khaldun, Arnold Toynbee and Malik Bennabi are comparatively analysed with those mentioned in the al-Quran. Through this comparative analysis, it is concluded undoubtedly that the Sunnatullah of the rise and fall of civilization as revealed in the al-Quran is a great truth. This conclusion is made based on the consistency of the Quranic facts with the findings given by the scholars through historical proofs and human reality in life

ABSTRAK – Sunnah Allah berkenaan bangun dan jatuh tamadun merupakan peraturan yang ditentukan Allah di sebalik perjalanan sesebuah tamadun manusia. Ia merupakan salah satu daripada perkara yang banyak disentuh di dalam al-Quran. Tulisan ini bertujuan menjelaskan kesahihan Sunnah Allah yang dikemukakan al-Quran ini menerusi perbandingan dengan kajian-kajian yang telah dilakukan oleh beberapa sarjana dalam bidang sejarah dan tamadun manusia. Untuk itu, teori-teori perkembangan tamadun yang dihasilkan menerusi kajian berbentuk empirikal yang dilakukan oleh tokoh-tokoh seperti Ibnu Khaldun, Arnold Toynbee dan Malek Bennabi dikaji dan seterusnya dilakukan analisis perbandingan antara penjelasan al-Quran dan teori-teori ini. Menerusi analisis perbandingan ini didapati bahawa Sunnah berkenaan bangun dan jatuh tamadun yang dikemukakan Allah menerusi al-Quran merupakan suatu kebenaran yang tidak dapat dinafikan kesahihannya. Kesimpulan ini dikemukakan berdasarkan kepada keselarian antara penjelasan al-Quran berkenaan sunnah Allah ini dengan penemuan kajian yang dikemukakan para sarjana yang berkenaan menerusi bukti-bukti sejarah dan realiti yang berlaku dalam hidup manusia.

ARTICLE HISTORY

Received: 11 Feb 2020

Revised: 7 March 2020

Accepted: 24 April 2020

KEYWORDS

Sunnatullah

Civilization

Civilization advancement

theories

Al-Quran

PENDAHULUAN

Sunnah Allah berkenaan bangun dan jatuh tamadun manusia merupakan salah satu daripada perkara yang dijelaskan al-Quran. Penjelasan al-Quran berkenaan sunnah ini menjadi panduan kepada manusia dalam mengenali Allah sebagai Tuhan yang bersifat dengan segala sifat kesempurnaan menerusi sunnah yang dilalui manusia dalam kehidupan mereka. Di samping itu, ia juga boleh menjadi rujukan manusia dalam membangunkan dunia dan tamadunnya menerusi panduan daripada peraturan-peraturan di sebalik sunnah Allah ini.

Pada era perkembangan ilmu dan teknologi ini, terdapat pelbagai kajian berkenaan sejarah dan perkembangan tamadun manusia yang boleh dirujuk. Menerusi kajian-kajian ini, kita boleh temui pelbagai teori berkenaan bangun dan jatuhnya tamadun manusia. Justeru, tulisan ini dikemukakan hasil daripada analisis perbandingan yang dilakukan penulis terhadap beberapa teori berkaitan bangun dan jatuh tamadun dengan sunnah Allah berkenaan bangun dan jatuh tamadun yang diutarakan al-Quran. Teori-teori tersebut adalah teori-teori yang dikemukakan oleh 3 tokoh iaitu Ibnu Khaldun, Malek Bennabi dan Arnold Toynbee sahaja. Antara lain, tulisan ini ingin menunjukkan betapa kajian-kajian ini membenarkan konsep yang dikemukakan al-Quran ini.

Konsep Sunnah Allah

‘Abd al-Ghāni ‘Abd al-Khāliq (1993) menyatakan perkataan sunnah sinonim dengan perkataan الطريقة yang bermakna *al-Istimrār* (berterusan) dan *al-Tikrār* (berulang). Ia menggambarkan sunnah sebagai suatu yang berterusan, berulang dan pernah berlaku. Sebagai contohnya, sesuatu kejadian itu akan berlaku semula pada masa akan datang sekiranya diulangi sebab-sebab sama yang pernah membawa kepada berlakunya kejadian tersebut pada suatu masa

dahulu. Berhubung perkara ini, perulangan kejadian yang berlaku itu merupakan contoh bagaimana suatu itu dikatakan sebagai sunnah. Maksud sunnah seperti ini boleh didapati dalam kebanyakan tafsir berkenaan ayat-ayat berkaitan sunnah yang disandarkan kepada golongan tertentu (al-Qurtubi, 1987)(Muhammad Rashid Ridha, t.th.). Seperkara lagi, sunnah ini tidak tertentu kepada sunnah yang baik sahaja malahan ia boleh jadi sunnah yang baik atau sebaliknya bergantung kepada sifat atau sandaran sunnah itu sendiri.

Perkataan sunnah yang disandarkan (*idāfat*) kepada Allah pula iaitu ‘sunnah Allah’ menurut Ibnu Manzur (t.th) , bermaksud hukum, suruhan dan tegahan Allah. Sebagai contoh, firman Allah dalam ayat 62, surah al-Ahzab iaitu: *سنة* (سنة) (الذين خلوا من قبل) yang bermaksud “Demikianlah Sunnah Allah (hukum Allah) terhadap mereka yang telah lalu sebelum ini”, bermaksud Allah telah menjatuhkan hukuman terhadap mereka yang bersikap munafik dan golongan yang menyokong mereka dengan hukuman berbentuk bunuh walau di mana mereka berada sejak zaman dahulu lagi dan hukuman yang sama berlaku pada syariat era Nabi Muhammad (Ibnu Manzur, t.th). Selain itu, Ibnu Kathir (1991) juga telah mentafsirkan perkataan sunnah Allah yang termaktub pada ayat 26, Surah al-Nisa’ dengan makna peraturan Allah yang bersifat tetap terhadap sekalian makhluk.

Perkataan Sunnah Allah ini boleh ditemui dalam banyak tempat di dalam al-Qurān. Ia disentuh sama ada menerusi penggunaan perkataan sunnah atau tanpa penggunaan perkataan sunnah itu sendiri (Zaidan, 1994). Ia dijelaskan al-Qurān sama ada dalam bentuk disandarkan kepada Allah seperti *سنة الله* atau disandarkan kepada selain Allah seperti firman Allah: *سنة من رسلنا* (al-Qurtubi, 1987). Oleh kerana banyaknya sebutan perkataan Sunnah Allah di dalam al-Qurān ini maka Zaidān (1994) menyatakan bahawa ia sebagai dalil yang *qat’i* terhadap kepentingan mengetahui Sunnah Allah ini dalam kejadian ciptaanNya. Ini disebabkan Allah tidak mengkhususkan sebutan sesuatu perkara di dalam al-Qurān melainkan ia merupakan perkara yang mesti disebutkan disebabkan kepentingannya. Kesimpulannya, penjelasan di atas menunjukkan bahawa *Sunnah Allah* yang disebutkan al-Quran ini adalah suatu ketentuan Allah terhadap manusia yang penting untuk mereka ketahui. Penelitian terhadapnya dapat memandu manusia menjalani kehidupan dunia ini termasuk pembangunan tamadun dan kehidupan akhirat mengikut panduan sepatutnya yang membawa kepada kejayaan hakiki.

Sunnah Allah Terhadap Tamadun

Tamadun ataupun *al-Ḥaḍārah* dalam Bahasa Arab bermaksud bandar-bandar dan kota-kota. Ia berasal daripada perkataan *al-Ḥaḍār* dan *al-Ḥaḍīrah* yang bermakna suatu yang berlawanan dengan *al-Bādiyah* (kehidupan yang terpisah daripada pembangunan). Ia dinamakan sebegini disebabkan penduduknya mendatangi sesuatu tempat dan kemudian menjadikannya sebagai penempatan tetap mereka (Ibnu Manzur, t.th.). Menerusi definisi ini, Mūhammad Haishūr (1997) menyatakan bahawa *al-Istiqrār* (tetap kedudukan di sesuatu tempat) merupakan perkara asas kepada tamadun. Menerusi kewujudan *al-Istiqrār* ini maka ruang untuk pembangunan dan perkembangan dalam pelbagai bidang kehidupan dapat berjalan dengan baik sehingga menyumbang kepada pencapaian ketinggian tamadun itu sendiri. Manakala tamadun menurut Ibnu Khaldūn pula bermaksud suatu kehidupan yang mewah. Ia tidak dapat dilihat kewujudannya dalam kawasan yang terpisah daripada pembangunan, ia hanya dapat dilihat di kawasan bandar (Abd al-Mun’im, 1978). Secara umumnya daripada perbincangan di atas, tamadun boleh dinyatakan sebagai pencapaian suatu tahap kemajuan dalam kehidupan yang dikecapi manusia dan ia tergambar menerusi kewujudan kota berbanding kehidupan sebelum itu yang berada dalam keadaan serba kekurangan.

Penjelasan berkenaan tamadun di atas menunjukkan bahawa sunnah Allah terhadap bangun dan jatuhnya tamadun merupakan sunnah berkenaan bangun dan jatuhnya sesebuah kota, bandar utama atau pun kerajaan. Antara ayat al-Quran berkenaan sunnah Allah berkenaan bangun dan jatuhnya tamadun adalah seperti berikut:

“Jikalau sekiranya penduduk negeri-negeri beriman dan bertaqwa, pastilah Kami akan melimpahkan kepada mereka berkah dari langit dan bumi, tetapi mereka mendustakan (ayat-ayat Kami) itu, maka Kami siksa mereka disebabkan perbuatannya”

(al-Qurān; al-Aʿrāf: 96)

al-Qurtūbī (1987) menyatakan bahawa nas ini khusus untuk golongan-golongan yang telah disebutkan sebelum ini dalam sūrah yang sama iaitu kaum Nuh, kaum ʿAd, Thamūd, kaum Nabi Shuʿaib dan kaum Nabi Lūt. Kaum-kaum ini merupakan kaum yang pernah hebat dalam pencapaian tamadun tetapi akhirnya kehebatan itu tidak dapat menghalang mereka daripada menghadapi sunnah kejatuhan tamadun yang telah ditentukan Allah kepada mereka disebabkan melakukan perkara yang membawa kepada sunnah tersebut sepertimana dijelaskan dalam ayat di atas. Sehubungan itu, oleh kerana terlalu banyak nas berkenaan sunnah jatuh dan bangun tamadun ini di dalam al-Quran, maka kita boleh menemui banyak istilah yang dikemukakan para ulama bagi menggambarkan sunnah ini seperti berikut (Mūhammad Haishūr, 1997):

- i. *Sunnah al-Tadāwul wa al-Istibdāl al-Ḥaḍārī* (Sunnah penggiliran tamadun)

Sunnah ini merupakan ketentuan Allah berkenaan penggantian kepimpinan tamadun itu sendiri sepertimana dijelaskan Allah antaranya dalam ayat 41 hingga 43, Sūrah al-Mukminun. Ia menunjukkan bahawa sesebuah tamadun tidak akan kekal selama-lamanya dalam kepimpinan tamadun walau betapa hebat sekalipun pencapaian mereka. Sunnah ini antara lain berlaku dalam bentuk kepimpinan tamadun akan bertukar apabila aspek kemanusiaan semakin rosak di bawah kepimpinan mereka. Pertukaran ini antara lain bertujuan untuk memperbaharui aspek kemanusiaan yang dirosakkan oleh generasi terdahulu dan memastikan penggiliran kehidupan bertamadun antara manusia.

ii. *Sunnah al-Istikhāf* (Sunnah penggantian / kepemimpinan tamadun)

Ia merupakan Sunnah Allah dalam kepemimpinan dunia dan tamadun manusia. Ia memfokuskan persoalan *Ṣālahiyyah* (kelayakan) dalam kepemimpinan dunia dan tamadun manusia. Disebabkan itu, kebanyakan nas berkaitan sunnah ini menjelaskan tentang ciri-ciri golongan yang diberikan kepemimpinan ini serta penggantian kepemimpinan dunia dan tamadun manusia daripada golongan yang telah hilang kelayakannya kepada golongan yang mempunyai kelayakan. Antara nas yang berkenaan adalah ayat 30-34, Sūrah al-Baqarah.

iii. *Sunnah al-Tamkīn* (Sunnah dikukuhkan kedudukan dalam kehidupan dunia)

Ia merupakan sunnah pengukuhan kehidupan dan tamadun manusia hasil daripada kesungguhan yang dilakukan oleh sesuatu umat atau individu. Ia terbuka kepada mana-mana bangsa atau umat. Nas-nas berkaitan sunnah ini banyak menunjukkan cabaran dan kesusahan yang perlu dilalui sebelum mengecapi peringkat *al-Tamkīn* (pengukuhan) ini bahkan kebanyakan nas berkaitan menunjukkan bahawa *al-Tamkīn* akan didahului dengan *al-Ibtīlā'* (ujian) daripada Allah dalam bentuk kesukaran. Antara nas yang berkaitan adalah firman Allah dalam Sūrah al-Qaṣaṣ, ayat 5-6.

iv. *Sunnah Warathāt al-Ard* (Sunnah pewarisan pemerintahan dunia)

Sunnah ini berlaku melalui pewarisan tamadun daripada golongan terdahulu yang hancur disebabkan kehilangan kelayakan untuk mengepalai dunia dan manusia. Antara nas yang berkaitan adalah firman Allah dalam Sūrah al-Anbiyā', ayat 105-107. Kebanyakan nas berkaitan sunnah ini menjelaskan berkenaan kesukaran yang perlu ditempo, di samping keperluan menghayati beberapa akhlak atau ciri tertentu seperti sabar, pergantungan kepada Allah dan sebagainya dalam proses mencapai kejayaan. Ia merupakan ketentuan Allah bahawa kesusahan yang disertai dengan usaha untuk keluar daripada kesusahan akan dibalas dengan kejayaan. Pewarisan yang sebenar pada akhirnya diberikan kepada golongan yang menepati ciri-ciri mereka yang layak mewarisi kekuasaan daripada penguasa terdahulu.

Secara umumnya, sunnah-sunnah yang dijelaskan di atas memperlihatkan bahawa Allah telah menyusun peraturan berkaitan bangun dan jatuh tamadun manusia dengan menjadikan manusia sebagai faktor yang memberikan kesan terhadap apa yang berlaku terhadap mereka khususnya dalam perkara-perkara berkaitan urusan mentadbir dan mengurus dunia. Iaitu ketentuan dan kelangsungan sunnah Allah ini mempunyai hubungan yang sangat besar dengan setiap tindak-tanduk mereka meliputi pegangan hidup, amal perbuatan, perkataan dan sebagainya. Dalam erti kata lain, ia menunjukkan hubungan yang kuat antara pilihan dan ikhtiar manusia dengan ketentuan-ketentuan yang berlaku kepada mereka. Secara tidak langsung ia menunjukkan perjalanan sunnah ini sangat berhubung dengan sikap, tindakan dan perlakuan manusia dalam berinteraksi dengan kehidupan dan panduan yang diturunkan Allah kepada mereka. Perkara ini boleh difahami menerusi definisi sunnah Allah yang diberikan oleh sesetengah pengkaji, antaranya °Abd al-Salām (1994) menyebutkan bahawa sunnah Allah terhadap manusia sebagai berikut:

“Ia merupakan ‘sunnah atau sistem yang ditetapkan Allah berhubungkait dengan perubahan-perubahan terhadap keadaan umat manusia disebabkan apa yang mereka lakukan. Perubahan yang dimaksudkan itu bersandarkan kepada baik atau buruk umat tersebut, mana-mana umat yang berpegang kepada syariat memberi implikasi ketinggian di dunia berbanding umat yang melakukan penentangan terhadap syariat”.

Berhubung perkara ini, Muhammad Arjun (1971) menyatakan bahawa pengkhususan sunnah tertentu untuk manusia ini bertitik-tolak daripada peranan besar yang telah diberikan Allah kepada mereka iaitu mengurus dan mentadbir bumi. Ia bertujuan bagi memastikan manusia dapat melaksanakan peranan itu dengan sebaik-baiknya.

TEORI-TEORI BERKAITAN TAMADUN

Secara umumnya terdapat pelbagai teori berkaitan tamadun yang mempunyai persamaan rapat dengan konsep sunnah bangun dan jatuh tamadun yang dikemukakan Allah menerusi al-Quran. Berhubung perkara ini, penulis memilih beberapa teori sahaja iaitu teori berkaitan daripada Ibnu Khaldūn, Arnold Toynbee dan Malek Bennabi. Walaupun begitu, pengkaji hanya menjelaskan teori-teori ini secara umum dan ringkas dengan memfokuskan kepada perkara-perkara yang berkaitan dengan objektif tulisan ini sahaja. Berikut teori-teori berkenaan:

Teori Kitaran Tamadun Ibnu Khaldūn

Di antara dapatan kajian yang sinonim dengan konsep Sunnah Allah berkaitan bangun dan jatuh tamadun manusia yang diutarakan Ibnu Khaldūn ialah pandangan beliau berkenaan peraturan di sebalik sejarah dan kehidupan manusia. Antara lain beliau telah membongkar rahsia perubahan-perubahan dalam negara dan pemerintahan serta mengenalpasti bahawa terdapat neraca dan nilai bersifat tetap dalam kehidupan manusia. Beliau berpandangan bahawa manusia berubah tetapi peraturan atau sunnah yang dilalui manusia itu sendiri bersifat tetap. Beliau telah mengenengahkan sunnah mengenai sejarah dalam bentuk ilmiah, lengkap dengan kaedah dan ciri yang tertentu. Beliau juga telah berjaya mengistinbāt beberapa sunnah daripada sejarah itu sendiri dengan mengenalpasti cillah dan sebab perubahan-perubahan dalam sejarah manusia. Secara umumnya, Ibnu Khaldūn telah mengemukakan metodologi baru dalam mentafsir perjalanan sejarah daripada hanya berlegar dalam aspek penceritaan, pemberitahuan dan pengumpulan sahaja kepada usaha mendapatkan pengajaran dan mengenalpasti sunnah dan peraturan yang mengatur masyarakat dan tamadun (Mūhammad Haishūr, 1997).

Perbincangan Ibnu Khaldūn berkenaan jatuh dan bangun tamadun juga merupakan suatu yang agak sinonim dengan konsep Sunnah Allah yang dikemukakan al-Quran. Antara lain beliau berpendapat bahawa tamadun adalah sebagai perkembangan tabii daripada peringkat badwi (belum mencapai tahap tamadun) dan menjadi antara tujuan kehidupan

sebenarnya manusia di dunia ini. Walaubagaimanapun, tamadun atau dominasi tamadun itu mempunyai usia yang tertentu seperti usia manusia sendiri. Bagi beliau, dominasi kepemimpinan tamadun dan politik terikat dengan 3 generasi. Berdasarkan perkiraan 1 generasi adalah bersamaan 40 tahun, maka usia tamadun dan kepemimpinan politik ialah 120 tahun. Menurut beliau, akhir generasi kedua atau awal generasi ketiga merupakan fasa mencapai kematangan dan kemudian selepas fasa ini, diikuti pula dengan fasa keruntuhan dan kehancuran. Beliau juga menyatakan bahawa perjalanan sejarah tidak berhenti secara spontan tetapi setiap tamadun mempunyai had atau umur tertentu dalam perkembangan mereka. Selepas had tersebut, maka bermula pula perjalanan masyarakat lain dalam perjalanan membangunkan tamadun mereka. Pandangan ini merujuk kepada teori beliau yang menyatakan bahawa setiap tamadun mewarisi penyakit tidak sempurna. Apabila sesebuah tamadun sampai ke tahap tersebut maka ia akan jatuh. Musuh paling utama kepada tamadun yang membawa kepada kehancurannya ialah kemewahan (yang membawa kepada melampaui Batasan) (al-tarf). Menurut beliau juga, kesengsaraan bertindak memelihara sesebuah tamadun manakala kemewahan bertindak sebaliknya iaitu ia umpama musuh yang menghancurkan sesebuah tamadun (Abd Mun'im Majid, 1978).

Beliau melihat kesengsaraan sebagai suatu yang mengukuhkan tahap *caşabiyyah* (kesatuan berpaksikan kelompok tertentu) di kalangan sesebuah masyarakat. Menerusi *caşabiyyah* ini sesebuah masyarakat itu mengorak langkah ke arah kehidupan yang lebih bertamadun. Ia disebabkan *caşabiyyah* ini bertindak melahirkan ciri-ciri tertentu yang sangat diperlukan dalam pembangunan tamadun seperti kesanggupan untuk bermandi darah demi mencapai sesuatu, mempertahankan sesuatu yang perlu dipertahankan dan sanggup mati untuk sahabat mereka dan sebagainya. Perkara di atas menurut beliau, biasanya tidak diambil tahu oleh generasi baru yang tidak pernah melalui zaman awal yang penuh dengan kesukaran dan sudah biasa dengan kesenangan. Beliau berpandangan bahawa *caşabiyyah* yang melahirkan akhlak-akhlak tertentu ini semakin pudar selari dengan jauhnya mereka daripada era *badwī* dan ciri-ciri utamanya serta dekatnya mereka dengan unsur-unsur al-Tarf yang dimiliki oleh golongan yang bertamadun. Sampai satu peringkat ia akan hilang terus dan serentak dengan itu akhlak-akhlak tersebut juga hilang dan digantikan dengan akhlak-akhlak tertentu terbitan daripada penyakit al-Tarf dan seterusnya membawa masyarakat ini kepada kehancuran (Ibnu Khaldun, 1978).

Pandangan beliau ini menggambarkan bahawa suasana, persekitaran dan keadaan tertentu yang berlaku boleh menjadi agen mendidik manusia ke arah sikap dan akhlak tertentu. Sebagai contoh ulasan beliau berkenaan kisah pengikut Nabi Mūsā yang disesatkan selama 40 tahun di Tih sebagai proses membentuk mereka menjadi generasi baru dengan jiwa yang kuat. Beliau seterusnya menyatakan bahawa apa yang berlaku di sebalik peristiwa ini ialah Allah mengeluarkan mereka daripada kongkongan kehinaan, kekerasan dan sebagainya yang menjadikan mereka sebelum itu bersifat dengan sifat-sifat kelemahan selama berada di bawah kekuasaan Firaun. Menurut beliau lagi, peristiwa yang memberikan suasana baru ini dengan sendiri melahirkan *caşabiyyah* baru bagi menggantikan *caşabiyyah* lama yang telah rosak. Dalam hal ini, beliau menyatakan *caşabiyyah* lama rosak disebabkan telah lama berada dalam kehinaan dan bersandar kepada golongan lain (Ibnu Khaldun, 1978). Oleh kerana itu, al-Nacmī (1994) menyatakan Ibnu Khaldūn antara sarjana yang berpandangan bahawa persekitaran, keadaan dan suasana yang dihadapi oleh seseorang secara praktikal dilihat sebagai suatu yang penting dalam proses pendidikan dan memberi kesan dalam pembentukan tingkah laku manusia.

Selain itu, didapati bahawa beliau begitu mementingkan persoalan akhlak bagi memastikan kekukuhan pemerintahan dan penerusan tamadun. Beliau juga bersetuju dengan kepentingan akidah beragama atau idealisme politik dalam mengasaskan negara dan membangunkan pemerintahan. Pendirian seperti ini boleh dilihat dalam banyak daripada tulisan beliau dan antaranya, dalam ulasan beliau berkenaan perkembangan tamadun masyarakat Arab. Antara lain beliau menyatakan bahawa umat Arab sebelum Islam tidak mampu membangunkan tamadun walaupun mempunyai sifat dan nilai manusia bertamadun seperti sabar, berani, cerdik, mulia dan sebagainya disebabkan mereka tidak mempunyai akidah yang sejahtera atau matlamat yang jelas berkenaan kehidupan (Mūhammad Haishūr, 1997).

Kesimpulannya, teori berkaitan tamadun yang dikemukakan Ibnu Khaldūn ini dilihat berpaksikan kepada persoalan akhlak. Iaitu kebangkitan tamadun dikaitkan dengan *caşabiyyah* yang menerbitkan pelbagai akhlak pembina tamadun. Manakala kejatuhan tamadun dikaitkan dengan masalah penguasaan al-Tarf di kalangan manusia yang juga berlatarbelakangkan pelbagai akhlak peruntuh tamadun. Fasa-fasa dalam perkembangan dan kejatuhan tamadun juga menunjukkan wujudnya pengaruh keadaan dan persekitaran yang dilalui manusia terhadap keperibadian dan akhlak mereka. Di samping itu, beliau juga meletakkan peranan besar dimainkan agama dalam jatuh dan bangun sesebuah tamadun.

Teori Tindak Balas dan Cabaran Arnold Toynbee

Arnold Toynbee (1946) mengemukakan teori cabaran dan tindak balas dalam menjelaskan berkenaan faktor jatuh dan bangun tamadun. Beliau melihat bahawa setiap kelompok masyarakat akan menghadapi cabaran dalam perjalanan kehidupan mereka. Cabaran yang mendatangi manusia menggerakkan perasaan yang tertanam dalam jiwa dan merangsang naluri dan pemikiran. Cabaran-cabaran tersebut datang dalam bentuk persekitaran yang melingkungi manusia seperti cuaca, kejadian-kejadian alam, peristiwa yang berlaku terhadap manusia dan sebagainya. Tindakan memberi tindak balas terhadap cabaran-cabaran dihadapi menerusi tindakan-tindakan yang berbentuk inovatif dapat menggerakkan kebangkitan dan perkembangan tamadun itu sendiri walaupun hanya dilakukan oleh segolongan daripada ahli masyarakat tersebut. Sebaliknya tindak balas yang tidak sepatutnya kepada cabaran, memberi kesan kepada kejatuhan tamadun itu sendiri. Ia biasanya berlaku disebabkan kelompok minoriti berkuasa berhenti daripada sikap kreatif dan tidak lagi mampu melakukan tindakan berimpak besar. Ia juga antara lain disebabkan hilangnya kepercayaan golongan majoriti terhadap kelompok minoriti yang akhirnya akan mengakibatkan perpecahan dalam masyarakat.

Beliau juga berpandangan bahawa penderitaan hidup merangsang manusia untuk mencari jalan bagi membebaskan diri daripada sesuatu belenggu. Ia juga memberikan kekuatan dari segi mental dan fizikal untuk menemui pencapaian baru (Sivachandralingam Sundara Raja & Ayadurai Letchumanan, 2001). Persoalan kesukaran yang menggerakkan manusia untuk melakukan perubahan ini selari dengan pandangan Ibnu Khaldūn sepertimana telah dijelaskan di atas. Walaupun yang demikian, Toynbee (1946) telah meletakkan skala tertentu terhadap cabaran atau kesukaran yang dapat membangkitkan tindak balas atau jawapan yang positif daripada sesebuah masyarakat. Antara lain menurut beliau, walaupun cabaran-cabaran tersebut berjalan secara terus-menerus, tetapi tidak kesemua cabaran menolak kepada tindak balas. Sebagai contohnya pada pandangan beliau cabaran yang lemah atau terlalu kuat tidak dapat menolak kepada tindak balas yang sepatutnya. Oleh kerana itu, cabaran ideal yang mampu membangkitkan kehendak untuk menghadapinya dan menghasilkan reaksi yang ampuh adalah cabaran yang bersifat sederhana, tidak terlalu berat dan tidak terlalu ringan. Kegagalan sesebuah tamadun memberikan tindak balas sepatutnya terhadap cabaran-cabaran mengakibatkan perpecahan dan keruntuhan tamadun, sebaliknya tamadun yang berjaya menghadapinya memberi implikasi kemajuan dan kesinambungan sehingga pada masa tertentu.

Selain teori cabaran dan tindak balas di atas, beliau juga mengemukakan peringkat-peringkat perkembangan sesebuah tamadun. Ia bermula daripada peringkat perkembangan, kemudian peringkat penerusan perkembangan atau penambahan kekuatan, seterusnya peringkat menghadapi musibah dan ujian luar dan dalam, sehinggalah kepada peringkat perpecahan yang bermula dengan perpecahan di peringkat kepimpinan dan pemerintah, akhirnya peringkat kelemahan dan seterusnya hilangnya tamadun tersebut (Muhamad Haishūr, 1997). Kesemua peringkat ini mempunyai hubungkait dengan teori di atas iaitu setiap fasa dalam perkembangan sesebuah tamadun adalah sebagai kesan daripada tindak balas kepada cabaran yang dihadapi oleh tamadun tersebut. Perkara ini diutarakan beliau hasil daripada kajian beliau terhadap beberapa tamadun yang membawa kepada kesimpulan seperti di atas. Antara lain beliau menyimpulkan bahawa semua tamadun yang dikajinya berjalan melalui fasa-fasa yang serupa dalam pertumbuhan, kelangsungan kemajuan dan peningkatan kekuatannya, sama seperti yang ditentukan oleh hukum biologi. Walaupun begitu, beliau berpendapat bahawa keruntuhan sesuatu tamadun bukanlah keburukan mutlak, kerana pengalaman yang pernah dilalui tamadun tersebut akan terkesan kepada tamadun yang baru (Arnold J. Toynbee, 1946).

Teori di atas menunjukkan bahawa Toynbee melihat bahawa faktor utama kepada kebangkitan tamadun adalah merupakan gabungan antara faktor luaran dan dalaman. Faktor luaran adalah cabaran itu sendiri manakala tindak balas pula merupakan faktor dalaman. Pandangan ini menunjukkan bahawa beliau meletakkan manusia sebagai faktor penting dalam perkembangan sesebuah tamadun manakala cabaran-cabaran yang mendatang pula adalah suatu yang pasti dilalui oleh mana-mana tamadun. Ia juga selari dengan pandangan beliau yang menyatakan bahawa setiap makhluk bernyawa akan berhadapan dengan faktor-faktor yang membawa kepada kehancuran dan faktor-faktor yang menguatkan. Perkara ini turut diperkukuhkan dengan pandangan beliau yang agak selari dengan konsep yang diutarakan al-Qurān, iaitu penguasaan manusia terhadap kebendaan dalam bentuk ketinggian teknologi bukan merupakan dalil kepada ketinggian sesebuah masyarakat, sebaliknya ketinggiannya yang sebenar dalam tamadun adalah merujuk kepada ketinggian rohani. Manakala berkaitan kejatuhan tamadun pula beliau berpandangan bahawa kejatuhan itu beriringan dengan kerosakan yang bersarang dalam diri manusia sehingga terserlah dalam tingkah laku dan perlakuan mereka sehingga mengambil tempat segala sifat baik yang pernah menjadi faktor yang menolak kepada kebangkitan tamadun pada zaman sebelumnya. Pada peringkat ini kejahatan menguasai segala perkara dalam kehidupan masyarakat bertamadun tersebut (cAbd al-Ghanī cAbūd, 1981).

Kesimpulannya, teori yang dikemukakan di atas menunjukkan, kebangkitan dan kejatuhan sesebuah tamadun itu mempunyai faktor-faktor tertentu di sebaliknya. Begitu juga peristiwa dan fenomena yang berlaku di sekeliling manusia mempunyai sebab-sebab tertentu di sebaliknya serta turut memberikan kesan terhadap manusia dan tamadun mereka.

Teori Kitaran Tamadun Malek Bennabi

Malek Bennabi juga merupakan tokoh yang mengutarakan teori berkaitan pemeringkatan pencapaian tamadun. Antara pandangan beliau adalah terdapat beberapa peringkat yang akan dilalui oleh sesebuah tamadun. Ia bermula daripada peringkat roh yang merupakan peringkat permulaan dalam pembangunan sesebuah tamadun. Antara ciri peringkat ini adalah terserlahnya pemikiran beragama dalam sesebuah masyarakat. Beliau menyatakan bahawa ini adalah peringkat manusia berada dalam keadaan terbaik. Bahkan beliau menganggap bahawa ia merupakan zaman kegemilangan tamadun bagi mana-mana masyarakat. Suatu yang menarik ialah kegemilangan ini bukanlah disebabkan kehebatan dalam aspek kebendaan. Pada ketika itu umat menikmati kekuatan secara berjamaah yang bergerak. Peringkat kedua pula bermula dengan timbulnya beberapa petanda negatif dalam masyarakat dan lahir beberapa penyelewengan akidah. Pada peringkat ini dapat dilihat kelahiran elemen-elemen negatif dalam masyarakat seperti kezaliman, wujud sifat individualistik dan sebagainya. Beliau mengemukakan contoh yang pernah dilalui oleh tamadun Islam yang menggambarkan peringkat ini iaitu zaman cAbbāsiyyah. Pada zaman ini boleh dilihat berlaku beberapa siri pemberontakan di timur Farsi. Pada masa yang sama terzahir kelemahan, penyelewengan dalam pemerintahan. Peringkat ketiga pula digambarkan beliau sebagai peringkat perpecahan jiwa dan penguasaan nafsu syahwat. Ia merupakan peringkat kejatuhan dan kehancuran tamadun. Pada ketika itu tiada faktor yang menjurus ke arah pembangunan tamadun. Apa yang berlaku ialah sikap individualistik sangat berleluasa dalam masyarakat. Ia boleh dilihat menerusi lahirnya salah satu ciri utama fasa ini iaitu, penguasaan keinginan individu dan bebasnya nafsu daripada penguasaan akhlak dan nilai serta lerainya hubungan antara individu dan masyarakat (Mūhammad Haishūr, 1997).

Antara buah fikiran beliau yang boleh dibincangkan di sini ialah pandangan beliau berkenaan perbezaan di antara golongan bandar dan masyarakat badwī dari sudut sumbangan kepada pembentukan tamadun berdasarkan kajian beliau

terhadap masyarakat dalam negara-negara yang terjajah. Antara lain beliau menyatakan bahawa kebanyakan daripada penduduk bandar membawa roh kekalahan dan hidup terpinggir. Walaupun mereka merupakan golongan yang memiliki serba sedikit keperluan kehidupan tetapi mereka bersikap berlebih-lebihan dalam kemunduran. Mereka selalu berada di separuh jalan, tidak berfikir secara optimum serta tidak mengetahui cara untuk mencapai matlamat. Beliau menyatakan bahawa mereka bukan titik mula dan bukan juga titik akhir dalam sejarah, tetapi mereka adalah titik yang tergantung dalam sejarah dan ketamadunan. Manakala masyarakat badwī pula menurut beliau adalah merupakan manusia fitrah yang sentiasa berpandukan naluri dalam menjalani kehidupan. Golongan ini rela sekiranya tidak memiliki sesuatu bahkan bagi mereka sekiranya tidak memiliki sesuatu adalah lebih baik daripada memiliki suatu yang sedikit. Sikap seperti ini lahir hasil daripada keadaan kehidupan yang telah biasa berpindah randah tanpa sebarang binatang ternakan atau pun tanaman dan tanah. Seterusnya beliau berpandangan bahawa golongan ini merupakan titik mula kepada sejarah dan tamadun manusia (Bennabi, Malek i, 1979). Pandangan beliau seperti ini menggambarkan wujudnya perhubungan antara persekitaran dengan perubahan sikap manusia serta hubungan sikap tersebut dengan perkembangan sesebuah tamadun. Perkara ini boleh dilihat dengan lebih jelas dalam kupasan beliau terhadap persoalan manusia itu sendiri. Antara lain beliau menyatakan di antara 3 faktor ketamadunan iaitu manusia, tanah dan masa, beliau melihat manusia merupakan faktor yang paling penting. Ini adalah disebabkan, manusia bukan seperti mesin, tetapi manusia memiliki keupayaan yang membolehkannya menerima perubahan dan pengaruh daripada sejarah dan keadaan sosial. Menerusi keupayaan inilah manusia memberi kesan dan membangunkan tamadun. Antara lain beliau menyatakan bahawa kebangkitan yang berlaku di kalangan negara-negara yang pernah terjajah adalah disebabkan oleh tindak balas masyarakatnya terhadap keadaan kehidupan yang mereka hadapi (Bennabi, Malek ii, 1979).

Selain itu, Malek Bennabi amat menekankan aspek pemikiran beragama. Beliau melihat bahawa tiada suatu tamadun melainkan bangkit dengan fitrah beragama ini. Berhubung perkara ini, beliau berpegang bahawa akidah atau iman sebagai titik-tolak kepada akhlak dan tamadun sesebuah bangsa. Sebagai contohnya pandangan beliau berkenaan komunis yang walaupun menurut beliau hanya merupakan pemikiran Karl Marx tetapi akhirnya menjadi suatu pemikiran yang diimani. Ia seterusnya menggerakkan kepada gerakan yang kuat bertitik-tolak daripada keimanan tersebut sehingga mendatangkan kesan yang sama sepertimana mana-mana pemikiran agama, politik atau ilmu yang boleh dilihat pada sepanjang zaman dalam pembinaan tamadun. Perkara yang sama menurut beliau berlaku terhadap golongan ateis yang beriman kepada pemikiran atau kekuatan tertentu yang bertitik-tolak daripada keingkaran mereka terhadap kewujudan Allah (Shaif cUkkāshah, 1986). Antara hujah beliau berkaitan persoalan ini boleh dilihat dalam huraian beliau berkenaan 3 faktor ketamadunan seperti dijelaskan di atas. Beliau menjelaskan bahawa ketiga-tiga faktor tersebut tidak akan melahirkan ketamadunan secara spontan. Bahkan ia masih memerlukan faktor lain iaitu agama yang dapat mengolah dan menyusun faktor-faktor ini sehingga melahirkan ketamadunan. Bagi menjelaskan perkara ini beliau memberikan contoh menerusi pendekatan ilmu kimia iaitu walaupun air pada asasnya terhasil daripada campuran antara hidrogen dan oksigen, tetapi ia masih memerlukan pemangkin tertentu untuk penghasilan air itu sendiri. Dalam persoalan tamadun, agama menurut beliau adalah pemangkin yang menjadikan manusia, tanah dan masa sebagai suatu kekuatan dalam sejarah dan menyebabkan kelahiran tamadun (Bennabi, Malek ii, 1979).

Kesimpulannya, beliau melihat manusia merupakan faktor utama kepada mana-mana perubahan dalam perkembangan tamadun. Pandangan beliau juga menggambarkan keadaan-keadaan yang dilalui manusia turut menyumbang kepada perubahan perwatakan dan akhlak mereka

RUMUSAN

Teori-teori di atas merupakan sebahagian daripada teori yang berasaskan kepada pengamatan terhadap perjalanan sejarah dan tamadun silam. Secara umumnya teori-teori di atas menunjukkan bahawa perjalanan sesebuah tamadun itu adalah berhubung kait dengan akhlak dan sikap masyarakat dalam tamadun tersebut. Kesemua teori ini juga mengakui berkenaan kepentingan faktor agama atau aspek spiritual dalam menggerakkan perkembangan sesebuah tamadun. Perubahan kepada kecenderungan terhadap akhlak dan sikap negatif dilihat bermula apabila faktor agama diketepikan dalam sesebuah masyarakat dan dalam masa yang sama faktor kebendaan mula menguasai diri mereka. Implikasi daripada keadaan ini adalah rosaknya diri manusia seterusnya membawa kepada kerosakan tamadun. Ia selari dengan kerangka umum sunnah Allah sepertimana yang telah dijelaskan.

Teori-teori di atas juga secara tidak langsung menunjukkan kesan faktor persekitaran terhadap akhlak dan sikap manusia. Ia boleh dilihat menerusi pemeringkatan perkembangan tamadun itu sendiri yang bermula dengan kelahiran sehinggalah kepada kejatuhan tamadun. Kelahiran bermula dengan peringkat yang penuh kesukaran dan dalam masa yang sama terdapat akhlak dan sikap tertentu yang dikemukakan dalam teori-teori tersebut. Begitu juga peringkat-peringkat seterusnya yang menunjukkan akhlak dan sikap masyarakat selari dengan keadaan persekitaran yang tertentu. Perkara ini juga selari dengan konsep sunnah Allah yang menunjukkan bahawa keadaan atau peristiwa tertentu yang dilalui manusia bukanlah berlaku secara spontan, bahkan ia mempunyai sebab dan tujuan tertentu yang dikehendaki oleh Allah. Antara lain ia menuntut agar manusia berinteraksi atau bertindak balas dengan peristiwa dan keadaan itu secara sepatutnya. Walaupun begitu, ada manusia yang memberikan tindak balas yang baik kepada ketentuan Allah ini dan ada juga yang memberikan tindakbalas yang sebaliknya. Kedua-dua bentuk tindakbalas yang berbeza ini memberikan kesan yang berbeza kepada masyarakat manusia itu sendiri. Perkara ini disebutkan Allah dalam al-Quran yang bermaksud:

“Kami tidaklah mengutus seseorang nabi pun kepada sesuatu negeri, (lalu penduduknya mendustakan nabi itu) melainkan Kami timpakan kepada penduduknya kesempitan dan penderitaan supaya mereka tunduk dan merendah diri.

Kemudian Kami ganti kesudahan itu dengan kesenangan hingga keturunan dan harta mereka bertambah banyak, dan mereka berkata: “Sesungguhnya nenek moyang kami pun telah merasai penderitaan dan kesenangan”, maka Kami timpakan siksaan atas mereka dengan sekonyong-konyong sedang mereka tidak menyedarinya”
(al-Qurān; al-Acrāf: 94-95)

Ibnu Kathīr menyatakan bahawa ayat ini adalah penjelasan kepada kehancuran umat-umat silam iaitu kaum Nabi Nuh, kaum cAd, kaum Thamūd, kaum Nabi Shucaib dan kaum Nabi Lūt. Nas di atas menunjukkan sebelum datangnya kehancuran, mereka terlebih dahulu diuji dengan kesudahan dalam bentuk yang pelbagai. Apabila mereka tidak memberikan tindak balas yang sepatutnya iaitu dalam bentuk merendah diri kepada Allah, lalu didatangkan kepada mereka ujian dalam bentuk kesenangan pula supaya mereka bersyukur terhadap segala nikmat yang diberikan Allah kepada mereka. Apa yang berlaku adalah mereka tidak mengambil iktibar daripada apa yang mereka hadapi itu malahan mengaitkan susah dan senang itu hanya sebagai sebahagian daripada rancangan kehidupan semata-mata dan tiada kaitan dengan keperluan untuk kembali kepada jalan yang sepatutnya mereka lalui dalam kehidupan ini sehinggalah akhirnya mereka dihancurkan (Ibnu Kathīr, 1991)

Selain itu, teori-teori di atas juga menunjukkan faktor paling utama dalam jatuh dan bangun tamadun adalah manusia itu sendiri. Iaitu manusia perlu melakukan inisiatif tertentu bagi membangunkan tamadun atau mengelakkan tamadun itu daripada jatuh. Kesemua faktor yang dikemukakan seperti faktor agama dan persekitaran tidak akan memberi kesan kepada manusia dan tamadun sekiranya mereka tiada inisiatif atau tidak bertindak balas mengikut cara yang sepatutnya. Berhubung perkara ini, setiap tamadun akan didatangkan dengan faktor-faktor yang tersebut tetapi keputusan akhirnya adalah merujuk kepada bagaimana manusia berinteraksi dengannya.

Kesimpulannya, teori-teori di atas mempunyai keselarian dengan perjalanan sunnah Allah yang dijelaskan menerusi al-Qurān. Keterangan yang menunjukkan bahawa setiap tamadun akan menghadapi faktor-faktor yang disebutkan di atas menunjukkan bahawa ia merupakan ketentuan dan perencanaan Allah. Di samping itu, faktor-faktor yang disebutkan juga menunjukkan ia menjadi penolak kepada tercetusnya akhlak yang menggerakkan kepada kebangunan sesebuah tamadun menerusi pilihan manusia sendiri. Kesilapan dalam memberi tindakbalas kepada faktor-faktor tersebut sebaliknya akan membawa kepada kejatuhan sesebuah tamadun. Seperkara lagi, kesemua tokoh di atas mempunyai pandangan yang selari berkenaan keperluan akhlak atau pun elemen roh dalam usaha membangunkan manusia dan tamadun itu sendiri.

KESIMPULAN

Secara umumnya teori-teori yang dikemukakan oleh para sarjana ini menunjukkan banyak keselarian dengan konsep sunnah Allah yang diutarakan al-Quran. Walaupun teori-teori ini bersandarkan kepada kajian terhadap perjalanan sejarah dan tamadun yang sudah berlangsung dan sedang berlangsung tetapi ia membawa penemuan yang agak menepati apa yang diutarakan Sunnah Allah ini. Ia secara tidak langsung membenarkan penjelasan Sunnah Allah yang diutarakan al-Quran ini. Walaupun begitu, Sunnah Allah mendepani teori-teori ini menerusi tujuannya yang membawa manusia kepada beriman kepada Allah yang merupakan Tuhan yang berkuasa ke atas seluruh alam. Sunnah ini bukan sekadar memandu manusia dalam pembangunan tamadun duniawi tetapi juga menghubungkan manusia kepada berusaha untuk menjadi di kalangan mereka yang berjaya di akhirat.

Menerusi nas-nas yang menjelaskan berkenaan Sunnah Allah ini, Allah mengemukakan peraturan dan nilai tetap yang bertitik-tolak daripada matlamat kejadian manusia itu sendiri iaitu pengabdian kepada Allah. Nas-nas ini juga menunjukkan bahawa peristiwa-petistiwa sejarah yang terdapat dalam al-Qurān didatangkan untuk membawa manusia kepada petunjuk al-Qurān itu sendiri. Menerusi petunjuk ini, al-Qurān mengemukakan bahawa pembangunan tamadun yang sepatutnya adalah pembangunan yang bersifat seimbang antara keperluan kebendaan dan kerohanian. Menerusi petunjuk ini, manusia mampu untuk melaksanakan tanggungjawab khilāfah yang dipertanggungjawabkan kepada mereka dengan baik

RUJUKAN

- Abd al-Karīm Zaidān, (1994), al-Sunan al-Ilāhiyyah Fī al-Umam wa al-Jamācat wa al-Afrād Fī al-Syarīcah al-Islāmiyyah, c. 3, Beirut: Mu’assasah al-Risālah
- Arnold J. Toynbee (1946), A Study of History, London: Oxford University Press.
- Bennabi, Malek (1974),. Mīlād al-Mujtamac: Syabkah al-cAlāqat al-Ijtimāciyyah, cAbd al-Şabur Shahin (Terj.), j. 1, Lubnān: Dār al-Fikri
- Bennabi, Malek ii(1979),. Ta’ammulāt, Lubnān: Dār al-Fikri
- Bennabi, Malek, i(1979), Syurut al-Nahḍah: Musykilāt al-Ḥaḍārah, cUmar Kāmil Masqawi & cAbd al-Şabur Shahin (Terj.). Lubnān: Dār al-Fikri
- cAbd al-Ghanī cAbd al-Khaliq, (1993), Hujjiyah al-Sunnah, c. 2, Mansūrah: Dār al-Wafa’
- cAbd al-Ghanī cAbūd (1981) al-Ḥaḍārah al-Islāmiyyah wa al-Ḥaḍārah al-Mucaşirah: Silsilah al-Islam Fī Tahaddiyat al-cAşri, kitāb ke 12, c. 1, t.tpt.: Dār al-Fikri al-Arabī
- cAbd al-Muncim Majīd. (1978) Tārīkh al-Ḥaḍārah al-Islāmiyyah Fī al-cUşur al-Wuṣṭā, c. 4, Qāhirah: Maktabah al-Angelo al-Maşriyyah
- cAbd al-Salām Bin Nasrullāh al-Sharīf (1994) Sunnatullah Fī cIqāb al-Umam Fī al-Qurān al-Karīm . Riyāḍ: Dār al-Macārif

- cAlī Mūhammad Mūhammad al-Ṣallābī (1998), *Fiqh al-Tamkīn cInda Daulah al-Murābitīn*, ‘Ammān: Dār al-Bayariq Li al-Nashr
- Ibnu Kathīr, al-Ḥāfiẓ cImad al-Dīn Abī al-Fidā’ cIsmācīl (1991), *Tafsīr al-Qurān al-cAẓīm*, j.1, c. 2, Beirut: Dār al-Khair Tafsīr al-Qurān al-cAẓīm, j.1, c. 2, Beirut: Dār al-Khair,
- Ibnu Khaldūn (1978), *al-Mukhtār Min al-Turāth al-cArabī: Min Muqaddimah Ibni Khaldūn: al-Siyāsah wa al-Iqtisād*, Suhail Uthman & Muhammad Darwish (Tahqīq), Damshik: Manshurah Wizārah al-Thaqāfah wā al-Irsyād al-Qaumī, Damshik
- Ibnu Manzūr, Jamāl al-Dīn Muhammad Ibnu Mukarram al-Anṣārī (t.th.) *Lisān al-cArab*, . T.tp: al-Dār al-Maṣriyyah li al-Ta’līf wa al-Tarjamah
- Muhamad Haishūr (1997), *Sunan al-Qurān Fī Qiyam al-Hadhārah wa Suqutihā*, c. 1. Mansūrah: Dar al-Wafā’
- Mūhammad al-Ṣādiq cArjūn (1971), *Sunanullah fī al-Mujtamac Min Hilal al-Qurān*, c. 1, t.tp.: Mansyūrah al-cAsr al-Ḥadīth
- Muhammad Rashid Riḍa (t.th), *Tafsīr al-Qurān al-Karīm (Tafsīr al-Manār)*, j.4, Mesir: Maktabah al-Qāhīrah
- Nacmī, Abdullah al-Amin al- (1994), *Kaedah Dan Teknik Pengajaran Menurut Ibnu Khaldūn Dan al Qabisi*, Mohd. Ramzi Omar (terj.), Kuala Lumpur: DBP,
- Qurtūbī, Abū cAbdullah Ibn Mūhammad Ahmad al-Anṣārī al-, (1987) *al-Jamic Li Ahkām al-Qurān*, Mesir: al-Hai’ah al-Maṣriyyah al-cAmmah Li al-Kitāb
- Shaif cUkkāshah (1986), *Al-Sirac al-Ḥadārī fī al-cĀlam al-Islāmī; Dirasah Tahliliyah fī Falsafah al-Ḥadārah cInda Malek Bennabi*, c. 1, Damshik: Dār al-Fikri,
- Sivachandralingam Sundara Raja & Ayadurai Letchumanan (2001), *Tamadun Dunia*, Ed. 2, Kuala Lumpur: Fajar Bakti